

5. *Эпштейн М. Н.* Жизнь как тезаурус / Михаил Эпштейн // Московский психотерапевтический журнал. – 2007. – № 4. – С. 47–46.
6. *Эпштейн М. Н.* Философия возможного / Михаил Эпштейн. – СПб. : Алетейя, 2001. – 334 с.
7. *Янгфельдт Б.* Язык есть бог. Заметки об Иосифе Бродском / Бенгт Янгфельдт. – М. : Астрель : CORPUS, 2012. – 368 с.

© **Чепелва Н. В.**

О. М. Кочубейник

ДИВЕРСИФІКАЦІЯ РЕАЛЬНОСТІ І СТРАТЕГІЇ ГРИ В ЖИТТЄКОНСТРУЮВАННІ ОСОБИСТОСТІ

Проаналізовано кардинальні зміни культурної ситуації постмодерну, що спричиняють процес диверсифікації реальності. Акцентовано увагу на тому, що онтологічну реальність позбавлено статусу визначальної, семіотична реальність наразі вже не є лише реальністю ідеальних знаків, а вигадана реальність уже не сприймається як протилежність дійсній реальності. Показано, що ігрований, перформансний спосіб ідентифікації, який пропонують соціальні практики постмодерну, вимагає від особистості постійної мобільності. Запропоновано модель дискурсу ментальних станів та представлено схему їх аналізу.

Ключові слова: диверсифікація реальностей, семіотична реальність, дискурс ментальних станів, модальність, палімпсест реальностей.

Проанализированы кардинальные изменения культурной ситуации постмодерна, вызывающие процесс диверсификации реальности. Акцентировано внимание на том, что онтологическая реальность лишена в настоящее время статуса определяющей, семиотическая реальность перестала быть только реальностью идеальных знаков, а вымышленная реальность перестала восприниматься как противоположность действительной реальности. Показано, что игрованный, перформансный способ идентификации, предлагаемый социальными практиками постмодерна, требует от личности постоянной мобильности. Предложена модель дискурса ментальных состояний и представлена схема их анализа.

Ключевые слова: диверсификация реальностей, семиотическая реальность, дискурс ментальных состояний, модальность, палімпсест реальностей.

The article analyzes the dramatic changes of postmodern cultural situation that cause the process of diversification of reality. The attention is paid to three cultural processes: the ontological reality revoked defining,

semiotic reality ceased being a reality perfect marks, and fiction reality ceased to oppose the actual reality. It is shown that performance identification method proposed by social practices postmodern identity requires constant mobility. The model of the discourse of mental states and schemes of their analysis are proposed.

Key words: diversification realities semiotic reality, the discourse of mental states, modality, palimpsest realities.

Проблема. Постнекласичний період осмислення результатів науки й культури пропонує нове розуміння природи реальної дійсності. Якщо інтелектуальні настановлення модерну змушували людину сприймати соціальну реальність як об'єктивну даність, у якій не доводилося сумніватися, то постмодерн, що проголошує умовний і симулятивний характер навколишньої дійсності, пропонує психології зосередитися не на особливостях відображення свідомістю дійсності, а на моделюванні особистістю нових реальностей шляхом експериментування з модальностями.

Головним ефектом переосмислення статусу дійсності в рамках постмодерного інтелектуального стилю стала, на наш погляд, можливість поставити під сумнів основну для західної культурної традиції опозицію “видимості – достотності” дійсності, а разом з тим – суб'єктивної думки і об'єктивного знання, реального і уявлюваного. Ще простіше – відбулося “зникнення” реальності в її класичному розумінні, і ця категорія була замінена комбінаціями різних культурних текстів і мовних ігор. Реальність перетворилася на нестабільний світ, що залежить від опису. Але оскільки описів може існувати безліч, то це породжує особливість їх вивчення, а саме: визнання множинності рівноправних реальностей.

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати особливості життєконструювання особистості в просторі диверсифікації реальностей.

Мабуть, насамперед слід звернутися до тих парадигмальних зрушень, що відбулися в культурі кінця ХХ ст., докорінно трансформували соціокультурну ситуацію в Західній Європі, і визначили характер нових антропологічних побудов рубежу століть.

Складний сценарій, за яким змінюються парадигми модерну і постмодерну, визначається новим співвідношенням онтології і семіотики й, відповідно, позиціонуванням інших специфік людини у світі. Зокрема, посилена увага гуманітарного знання до процесів, що відбуваються при зіткненні онтологічної та семіотичної реальностей, зумовила той семіотичний “крен”, що виявив нинішні зрушення в типі культури, а саме: у культурі позаособистісного типу (масового суспі-

льства, суспільства споживання) власне існування цілісної особистості – гуманістичного ідеалу епохи Відродження – має доволі проблематичний характер. Мабуть, ідеться навіть про глибоку кризу ідентичності сучасної людини як самототожної особистості, натомість апробовується інша антропологічна модель: номад, що блукає територіями різних реальностей, життя якого перетворюється на постійне творення якихось меж.

Якісно новий – іграїзований, перформансний – спосіб ідентифікації, який пропонують соціальні практики постмодерну, вимагає від людини постійної мобільності (і соціальної, і особистої). Кардинальні зміни диктують необхідність аналізу цього специфічного процесу множення – а точніше, процесу диверсифікації – реальності, що уможливується культурною парадигмою постмодерну. А саме: відбувається множення можливих світів, у яких раптом віднаходить себе людина. Онтологічну реальність позбавлено статусу визначальної, провідної, основної; відтак семіотична реальність уже не є лише реальністю ідеальних знаків, а вигадана реальність не протиставляється вже дійсній реальності. Класична опозиція “дійсне – уявне” втратила свою пояснювальну спроможність. Відтепер потрібна нова “оптика” постнекласичного мислення, оскільки філософський дискурс у перспективі бінарних опозицій себе вичерпав. У дослідженні сучасності використовуються поняття, більшість із яких у “класиці” була маргіальною: номад, трансгресія, ризома, “активна оптика”, лабіринт, абсурд, симулякр, інтертекст, гіпертекст тощо.

Саме позбувшись опозиції “дійсне – псевдо”, “наявне – уявне”, “реальність – вимисел”, можна зрозуміти ту гру умовностями, у яку грає людина, щоб “зібрати” свій можливий світ з численних опцій, пропонованих до вибору в соціальному конструкторі.

Загалом у культурі постмодерну гра перетворилася (втративши відтінок “несправжності”) на потужний пояснювальний концепт. Для цього інтелектуального стилю найліпшими маркерами, на наш погляд, є початок “тотальної гри” і “тотальної іронії” як засобів деконструкції ціннісної ієрархії в культурі нового типу. Семіотичний крен задає поля гри, в якій виявляється інше сприйняття світу: “світ як текст”. І численні форми мовної гри – “подвійне кодування”, інтертекст, гіперболізація, трансформація метафор, гра контрастів, форм абсурду, гротеску, цитування, перифрази – стають провідними інструментами життєконструювання [2].

Соціально-культурний простір, що на початку XXI ст. вирізняється надзвичайною складністю соціальних зв’язків, розмитістю усіляких меж, постає як простір знаків, масок, порожніх “означувальних”, але водночас – простір різних реальностей, що в той чи той спосіб має

бути синхронізований. Такий простір вимагає від людини нових технік “проживання” і “життєконструювання”, нових схем взаємодії з “реальністю нереального” і “нереальністю реального” – тобто тими ефектами гри, де вже немає опори на трансцендентальну основу.

Людина для підтримки своєї “розмитой” ідентичності вимушеним чином ідентифікує себе із соціальними і культурними масками (ідеальний споживач, анонім, номад, фланер, архівіст тощо), а зрештою отримує “досвід неможливого”, тобто досвід трансгресії як вислизання за межі соціокультурних матриць, соціальних ролей і масок у пошуках шуканого означуваного.

Крім того, характерна для європейського світогляду орієнтація на центристську модель культури нині змінюється на іншу модель – децентровану, ризомну. Гра реальностей сприяє виробленню так званої номадичної свідомості, носієм якої стає “мандрівний суб’єкт” (nomad), здатний переміщатися в гетерогенному середовищі в полі рівнозначних можливостей.

Отже, нинішня ситуація дає змогу розглядати як еквіпотенційні для життєконструювання реальності з різними основами – онтологічну, семіотичну, вигадану – і говорити про можливі світи, серед яких немає фіксованої ієрархії, але які утворюють палімпсест – специфічну форму одномоментного прочитування всіх реальностей. Як і в стародавніх берестяних сувоях, давніші за часом надписи перекривалися новішими, але згодом проступали назовні, змішуючись із свіжими надписами; так і тут – ніщо не зникає, не відходить “другий план”, не стає другорядним. Іншими словами, усі можливі світи прочитуються одночасно.

Тут потрібно зробити ремарку. Поняття “можливих світів” пов’язане з розробленням семантики можливих світів для модальних логік, тобто зобов’язане своєю появою семантичної теорії, у якій як значення пропозицій приймалися їхня істинність або хибність не тільки в дійсному світі, але й в усіх можливих світах, що співвідносяться з дійсним, тобто за інших обставин, за іншого перебігу подій або іншого їх розуміння, одним словом, у різних модальних контекстах.

Варто пам’ятати, що серед тих ментальних ефектів, до яких звертається людина в намаганні “впіймати світ”, існує чимало таких, що фіксують розмаїтість ступенів відхилення від онтологічної істини: уява, мрія, фантазія, удавання, неправда, нещирість тощо. Це дало також можливість звернутися до небуття, що осмислюється в таких його формах, як сновидіння, марення, міф, архетип.

А наукова психологія завдяки цьому змогла об’єднати свої зусилля, спрямовані на пізнання людини, з мистецтвом. Адже до цього

часу все “примарне” – уявне, ілюзорне, вигадане, міраж, фікція, видимість, псевдо – завжди було для цілераціональної психології конституентом майбутнього, який зазвичай втрачається. Життєві завдання й плани, як більш усвідомлювані компоненти розгортання особистістю власного майбутнього, виявлялися міцнішими й прийнятнішими, аніж ірраціональні сновидіння або мрії.

Тому, коли вимисел як нетривіальний різновид модального контексту почав привертати особливу увагу філософів-аналітиків і вигадане стало можливим витлумачувати як специфічний світ зі своїми модально-семантичними закономірностями, психологія дістала можливість мислити світ у модальностях, що відрізняються одна від одної різними основами своїх феноменологій. Після того як Г. Фреге знайшов можливість, щоб обґрунтувати істинність твердження “Шерлок Холмс живе на Бейкер-Стріт”, об’єктивна дійсність втратила свій прима́т у життєконструюванні, поступившись місцем іншим реальностям, серед яких можуть бути названі міфологічні, штучні, віртуальні, контрфактичні, уявні, вигадані, модальні тощо.

Тут варто згадати ще одну теоретичну знахідку, що дала підстави говорити про множинність реальностей. За Л. Вітгенштейном, поняття світу й реальності не є синонімами. Реальність – це *осмислена* частина світу. Але осмислення неможливе іншим способом, ніж через мовні практики й специфічні процеси інтерпретації культурно значущої інформації.

Дійсно, після того як людина – унаслідок свого екстракорпорального розвитку, що спричинив розвиток вищих мовних функцій, – втратила можливість інстинктивної регуляції, вона змушена керуватися семіотичною регуляцією поведінки. З урахуванням цієї регуляції, що пронизує щоденний досвід особистості, життєконструювання може бути розглянуте як гра “видимостей”, вірогідно прийнятих умовностей, що реалізується за допомогою мовних операцій з реальністю. Остання, з огляду на поправку, запропоновану Вітгенштейном, може бути визначена як осмислена частина світу, перетворена через *специфічний ментальний стан особистості* (натхнення, тугу, радість, апатію, страх, гнів, ерос тощо).

Отже, можна запропонувати модель життєконструювання як гри реальностями, що містить три компоненти, серед яких: 1) специфічна ментальна констеляція властивостей і станів особистості; 2) специфічні мовні конструкції й процеси; 3) динамічні характеристики семіозису.

Говорячи про ментальні констеляції властивостей і станів особистості, ми маємо на увазі насамперед специфічний – більш-менш стійкий – спосіб організації особистості. Наприклад, його можна

представити як сукупність психологічних реакцій свідомості на реальність. І оскільки будь-який стан особистості можна розглядати як “утворювальний”, то будь-яка реальність у цьому сенсі є лише версією реальності, але жодна з них не має статусу головної.

Другий компонент схеми вказує на необхідність урахування мовної гри як конструктора та виявлення мовних операторів, що безпосередньо оформлюють результати цього процесу. Ідеться про те, що, породжуючи специфіку тієї або іншої картини світу, конструювання реальності опирається на символічну мову як свій абсолютний еквівалент. Різні мови не є позначенням однієї й тієї самої дійсності, вони з’являються як різні реальності, втілюючи специфіку властивого їм потенціалу життєконструювання [3].

У зв’язку з визнанням створювальної, породжувальної функції мови в процесах конструювання реальностей доречно задатися питанням: за допомогою яких мовних засобів і в діапазоні яких мовних категорій мова переборює протиставлення “світ як він є”, “світ, як він представлений у досвіді” та “світ, як він представлений у вимислі”? Інакше кажучи, як у мові моделюється дійсність не такою, “яка вона є”, а такою, яка вона “є” для конкретної людини, і яка мовна форма відповідає певному баченню ситуації?

Відповідь можна знайти в логічних дослідженнях теорії можливих світів. Н. Гудмен, наприклад, відповідав, що така реальність створюється за допомогою слів, цифр, картин, звуків і будь-яких інших символів у будь-якому середовищі. При цьому він підкреслював, що породжувальний потенціал притаманний багатьом мовним одиницям, серед яких модальні оператори, показники контрфактичності, засоби, використовувані для ідентифікації й розпізнавання темпорально різних світів, а також дієслова пропозиційного настановлення. Вищезгадані типи мовних одиниць задають реальність, у рамках якої мислиться описувана ситуація [1].

Але, на наш погляд, критичними умовами для диверсифікації реальностей є дві універсальні властивості мови: по-перше, це надана мовою можливість називати один об’єкт реальності різними іменами й дескрипціями; по-друге, можливість виражати думки, оцінки, норми, істинність або хибність яких опосередкована прагматично, тобто такі, що є істинними за одних умов (або спрямованості подій) і хибними – за інших. Можливість називати “одне й те саме по-різному” і можливість приймати “одне й те саме за різне”, будучи перешкодою в логіці, стає необхідною умовою життєконструювання, позаяк забезпечує можливість здійснення цього процесу в різних модальностях.

Найбільш детально аналіз таких модальностей здійснено в працях В. П. Руднева, тож звернімося до запропонованої ним системи [4].

Структура епістемічної модальності задається операторами: знання – гадка – невідання. Ефект розгортання сюжету (і цей механізм є дієвим для всіх інших модальностей) досягається тим, що один елемент замінюється іншим: протилежним або сусіднім. Там, де вихідним є знання, з'являється загадка (гадка), а коли вихідним є невідання, з'являється знання або гадка (іноді помилкова). Це – “сюжет про помилку”. Трагедія Софокла про Едіпа й комедія Гоголя про Хлестакова є прикладами конструювання сюжету життя в епістемічній модальності.

Структура алетичної модальності запропонована ще Арістотелем і може бути представлена такими операторами: необхідність – можливість – неможливість. Сюжет життєконструювання в цій модальності будується на тому, що неможливе здатне ставати можливим або навіть необхідним, і навпаки. (У літературі – давньогрецький міф про виготовлену Пігмаліоном статую, що перетворюється на живу істоту; легенда про Петра-Мідного Вершника; оповідь про мерця, що приходиться із “того світу” для помсти тим, хто скривдив його за життя).

Деонтична модальність задається такими операторами, як обов'язковість – дозвіл – забороненість, тому сюжет розгортається, коли заборона порушується або, навпаки, не робиться те, що мало б робитися (звичайний початок чарівної казки).

Аксіологічну модальність представлено операторами: добро (цінність) – байдужість – зло (антицінність).

Часова модальність будується також трьохелементно: минуле – сьогоднішнє – майбутнє. Темпоральний сюжет характерний для літератури ХХ ст.: подорож у часі, де майбутнє стає минулим (і навпаки).

І, нарешті, просторова модальність: тут – там – ніде. (Сюжет про подорожі, зокрема найвідомішу з них – мандри Одисея).

Тепер, нарешті, торкнемося третього компонента запропонованої схеми. Говорячи про динамічні компоненти семіозису, мають на увазі інтенсивність семіотичної регуляції поведінки, що, мабуть, є більше особистісною характеристикою, адже зберігається незалежно від модальності. І, оскільки динаміка завжди поєднана із часом, дістаємо можливість увести в життєконструювання не тільки змістові характеристики, але ще й спосіб “користування” особистості часом.

За ілюстрацію того, як поєднуються у своїй взаємодії ці три компоненти, пропонуємо скористатися напрацюваннями психотерапії і психіатрії, адже ці практики дають ідеальний матеріал з погляду “загострення” закономірностей тих чи тих ментальних констеляцій особистості. Так, те, що ми сприймаємо як систему модальностей – різні типи ставлення до дійсності, у психотичній свідомості, найімовірніше, буде репрезентовано як одна метамодальність. (Утім,

це характерно, якщо довіряти дослідженням Проппа й Фрезера, і для архаїчної свідомості). Епістемічний, аксіологічний, алетичний, деонтичний, часовий і просторовий виміри зливаються: те, що відоме, те – добре, і очевидне, і необхідне, і все відбувається зараз і тут; а те, що невідоме, те – погане, заборонене, неможливе й тому не існує “зовсім” і “ніде”. По суті, досвід психотика дає можливість стверджувати, що конструювання реальності неможливе без семіотичних процесів, а в психотичній свідомості, як і в архаїчній, домовній, вони не відбуваються, і ми змушені говорити про “вироджений семіозис”. У випадку психозів є тільки одні означальні, чисті змісти без денотатів (наприклад, у разі шизофренії саме реальний, речовий світ стає “загубленим” унаслідок відмови від реальності). І нормальна послідовність подій втрачає всякий сенс: час для хворих на шизофренію стає мозаїчним, еклектичним. Часові зв’язки при цьому розірвані і шизофренічний час ніяк узагалі не співвідноситься із хронологією. У свідомості хворої людини з’являються різні, не пов’язані між собою фрагменти з її минулого, іноді віддаленого; вони змішуються із фрагментами зовсім недавніми, а також із фрагментами, що належать до близького або далекого майбутнього. У певному сенсі час зовсім пропадає.

Депресія може бути охарактеризована як десеміотизація життєвого простору. Коли депресія, у світі існують ніби одні тільки означувані без означувальних, світ складається з речей, що втратили свій сенс. Тут модальності вже відділені одна від одної, і валентною модальністю для депресивної свідомості є, очевидно, епістемічна: психастенік, як правило, ні в чому не впевнений, завжди все ставить під сумнів. Депресивний і час – це час, спрямований у бік збільшення ентропії, у бік руйнування і згасання всіх процесів розпаду й хаосу.

Наведемо ще одну ілюстрацію: картину, яку ми одержуємо, аналізуючи істерію. Істерія, навпаки, акцентується на семіотична. Істерик іконічною мовою налагоджує комунікацію зі своїми близькими і психотерапевтом, представляючи через тіло як знак насамперед свій симптом. Істерична свідомість вибіркова, вона втримує приємні події і забуває (витісняє) неприємні, тому час тут є кривою лінією, що звивається, де об’єктивна хронологія порушується на догоду суб’єктивній антихронології. Час – об’єкт для маніпуляцій: можна міняти місцями часові відрізки й утворювати нескінченну кількість часових послідовностей. Але істеричний час надбудовується над звичним для нормальної людини хронологічним часом. Істерична свідомість валентна до аксіологічної модальності (для неї важливими є насамперед її бажання й оцінка дійсності з погляду свого бажання як “гарного”, “поганого” або “байдужного”).

Отже, кожний тип психологічної реакції особистості (ментальна констеляція її стану) може бути певним чином співвіднесений з конкретною модальністю як мовними реакціями на реальність і задавати структуру стосунків із часом (темпоральністю). Це означає, що можна виявити закономірності, характерні для неграничних форм свідомості. Тож слід очікувати, що процес життєконстрування буде здійснюватися у всіх модальностях послідовно, а іноді й одночасно в декількох, унаслідок чого є підстави говорити про певну типологію можливих світів особистості, яка враховує особливості поєднання модальностей між собою.

Висновки. У просторі сучасної культури апробується нова антропологічна модель “людини без властивостей”: номад, фланер, мандрівник тощо, в основі яких лежить ідея множинного Я, реалізується потреба сучасної людини звільнитися від замкнутої оболонки “характеру”, зробити “сталі риси” свого вигляду предметом перформансу і таким чином відповідати новому інтелектуальному стилю, який є нескінченним рядом експериментів і новацій, безліччю пробних шляхів, від кожного з яких можна легко відмовитися заради нових пошуків.

Предметом перформансу стають і відносини з часом. Постмодерна культура задає шлях до встановлення нової цілісності часу (ахронії), яка дає можливість людині відчувати себе причетною до всіх трьох часових вимірювань водночас. Вона намагається зупинити потік історичного часу (“смерть часу”), вибудувати якийсь постісторичний простір, “сховище часу”, де всі дискурсивні практики, стилі і стратегії минулого включаються в нескінченну гру знакових перекодувань (“сучасний універсалізм”). Рядоположеність трьох часових пластів у єдиному тексті життя народжує стильову еkleктику і мозаїчність внутрішніх ремінісценцій ідентичності.

Література

1. Гудмен Н. Способы создания миров / Н. Гудмен; [пер. с англ. А. Л. Никифорова, Е. Е. Ледникова, М. В. Лебедева, Т. А. Дмитриева]. – М. : Идея-Пресс, Логос, Праксис, 2001. – 326 с.
2. Кайуа Р. Игры и люди. Статьи и эссе по социологии культуры / Р. Кайуа. – М. : ОГИ, 2007. – 304 с.
3. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.
4. Руднев В. П. Философия языка и семиотика безумия. Избранные работы / В. П. Руднев. – М. : Территория будущего, 2007. – 528 с.

© Кочубейник О. М.